OLIY TA'LIM TALABALARIDA RAQAMLI ETIKANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

To'liboyeva Mashxura Umid qizi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22913245

Annotatsiya:
Mazkur maqolada oliy ta'lim talabalarida raqamli etikani shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib borayotgan sharoitda talabalarning raqamli resurslardan foydalanish madaniyati, akademik halollik tamoyillariga rioya qilishi, mualliflik huquqini hurmat qilishi, shaxsiy va boshqa shaxslarning ma'lumotlarini himoya qilishi hamda sun'iy intellekt vositalaridan mas'uliyatli foydalanishi muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Tadqiqotda raqamli etikaning qadriyatli-motivatsion, kognitiv, me'yoriy, amaliy-xulqiy va refleksiv komponentlari aniqlashtirilgan. Talabalarda raqamli etikani shakllantirishga yo'naltirilgan "Anglash – Qadriyat – Me'yor – Tanlov – Mas'uliyat – Refleksiya" modeli taklif etilgan. Mazkur model asosida akademik halollik, plagiatning oldini olish, raqamli kontentdan foydalanish, mualliflik huquqi, shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash va sun'iy intellektdan etik foydalanish bo'yicha pedagogik mexanizmlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqamli etika, raqamli madaniyat, akademik halollik, plagiat, mualliflik huquqi, sun'iy intellekt, raqamli mas'uliyat, raqamli kompetensiya, oliy ta'lim, talaba.

Kirish

Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga jadal kirib kelishi oliy ta'lim talabalarining bilim olish, axborot izlash, ilmiy faoliyat yuritish va kommunikatsiya qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Elektron kutubxonalar, raqamli ta'lim platformalari, ijtimoiy tarmoqlar, bulutli xizmatlar va sun'iy intellekt vositalari talabalarning o'quv faoliyatida tobora keng qo'llanmoqda.

Biroq raqamli imkoniyatlarning kengayishi bilan bir qatorda yangi etik masalalar ham yuzaga kelmoqda. Jumladan:

internetdan olingan materialni manbasiz ishlatish;
mualliflik huquqiga rioya qilmaslik;
plagiat;
boshqa shaxsning raqamli kontentini ruxsatsiz tarqatish;
shaxsiy ma'lumotlarni oshkor qilish;
sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan materialni o'zining mustaqil ishi sifatida taqdim etish;
raqamli vositalardan foydalanishda akademik halollik talablarini buzish
kabi holatlar ta'lim jarayonining etik jihatlariga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu sababli zamonaviy oliy ta'limda talabaning raqamli vositalardan foydalanish texnik kompetensiyasi bilan bir qatorda raqamli etik kompetensiyasini shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli etika tushunchasining mazmuni

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Raqamli etika — shaxsning raqamli muhitda axborot, texnologiya, raqamli kontent va boshqa foydalanuvchilar bilan munosabatlarida axloqiy, huquqiy va ijtimoiy me'yorlarga rioya qilishini ta'minlovchi bilim, qadriyat, ko'nikma va xulq-atvorlar tizimidir.

Raqamli etika quyidagi masalalarni qamrab oladi:

akademik halollik;
mualliflik huquqi;
manbalarni to'g'ri ko'rsatish;
plagiatning oldini olish;
shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash;
raqamli kontentdan mas'uliyatli foydalanish;
onlayn muloqot etikasi;
sun'iy intellektdan mas'uliyatli foydalanish;
raqamli mehnat va intellektual mulkni hurmat qilish.

Oliy ta'limda raqamli etikaning asosiy muammolari

Muammo	Mazmuni	Pedagogik vazifa
Plagiat	Boshqa muallif fikrini manbasiz o'zlashtirish	Akademik halollikni shakllantirish
Mualliflik huquqi	Kontentdan ruxsatsiz foydalanish	Muallif huquqini anglatish
Manbasiz axborot	Foydalanilgan manbani ko'rsatmaslik	Iqtibos va bibliografiya madaniyatini rivojlantirish
AI'dan noto'g'ri foydalanish	AI yaratgan materialni mustaqil ish sifatida taqdim etish	AI savodxonligi va etik foydalanishni shakllantirish
Shaxsiy ma'lumotlarni tarqatish	Boshqa shaxs ma'lumotini roziliksiz ulashish	Raqamli maxfiylikni anglatish
Soxta mualliflik	Boshqa shaxs nomidan kontent yaratish	Raqamli identifikatsiya mas'uliyatini shakllantirish
Noto'g'ri kontentdan foydalanish	Kontekstdan uzilgan yoki ruxsatsiz materialdan foydalanish	Manba va kontekstni tekshirish

Raqamli etikaning tarkibiy komponentlari

1. Qadriyatli-motivatsion komponent

Talabada halollik, mas'uliyat, adolat, muallif mehnatini hurmat qilish kabi qadriyatlar shakllanadi.

2. Kognitiv komponent

Talaba raqamli etika, akademik halollik, plagiat, mualliflik huquqi va raqamli mas'uliyat tushunchalarini biladi.

3. Me'yoriy komponent

Talaba raqamli faoliyatda amal qilinishi lozim bo'lgan:

akademik;
axloqiy;
huquqiy
me'yorlarni biladi.

4. Amaliy-xulqiy komponent

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Talaba raqamli etikani real faoliyatda qo‘llaydi.
Masalan:
manbani ko‘rsatadi;
iqtibosni to‘g‘ri rasmiylashtiradi;
boshqa muallif materialidan foydalanishda tegishli huquqlarni hisobga oladi;
AI vositalaridan foydalanishni yashirmaydi.
5. Refleksiv komponent
Talaba o‘zining raqamli qarorlarini tahlil qiladi:
“Men bu materialdan foydalanishga haqlimanmi?”
“Manbani ko‘rsatdimmi?”
“Bu ish akademik jihatdan halolmi?”
“AI’dan foydalanishim qaysi chegaragacha to‘g‘ri?”
Raqamli etikani shakllantirish modeli
Tadqiqot doirasida quyidagi model taklif etiladi:
ANGLASH
Raqamli faoliyatning etik oqibatlarini tushunish
↓
QADRIYAT
Halollik, hurmat va mas’uliyatni qabul qilish
↓
ME’YOR
Etik va akademik qoidalarni bilish
↓
TANLOV
Vaziyatga mos etik qarorni tanlash
↓
MAS’ULIYAT
Qabul qilingan qarorning oqibatini anglash
↓
REFLEKSIYA
O‘z raqamli faoliyatini tahlil qilish
↓
NATIJA
Raqamli etik kompetensiyaga ega talaba
Birinchi pedagogik mexanizm — akademik halollik
Raqamli muhitda axborotdan foydalanish imkoniyatining kengayishi akademik halollik masalasini yanada dolzarb qiladi.
Talabalarga quyidagi savolni doimiy ravishda berish maqsadga muvofiq:
“Men foydalanayotgan fikr yoki materialning muallifi kim?”
Shundan so‘ng:
Muallif → Manba → Iqtibos → Havola → Foydalanilgan adabiyot
zanjiri shakllantiriladi.
“Manbani top” metodi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Talabaga ilmiy matndan bir parcha beriladi.
U:
asosiy fikrni ajratadi;
muallifni aniqlaydi;
manbani topadi;
iqtibosni rasmiylashtiradi;
o‘z fikri bilan muallif fikrini farqlaydi.
Bu metod plagiatning oldini olish bilan birga ilmiy yozuv madaniyatini ham rivojlantiradi.
Ikkinchi pedagogik mexanizm — plagiatning oldini olish
Talabaga plagiat faqat “ko‘chirish” emasligini tushuntirish zarur.
Plagiat shakllariga:
so‘zma-so‘z ko‘chirish;
manbasiz parafraz qilish;
tarjima qilingan materialni manbasiz ishlatish;
boshqa muallif g‘oyasini o‘zining fikridek ko‘rsatish;
internetdagi tayyor materialdan manbasiz foydalanish
kabi holatlar kirishi mumkin.
“Mualliflik chegarasi” metodi
Talabaga uchta material beriladi:
A — o‘z fikrim
B — boshqa muallif fikri
C — umumiy bilim
Talaba ularni ajratadi va qaysi holatda manba ko‘rsatish zarurligini asoslaydi.
Uchinchi pedagogik mexanizm — mualliflik huquqini anglash
Raqamli kontentning internetda mavjudligi uni avtomatik ravishda erkin foydalanish mumkin degani emas.
Talabalarga:
matn;
rasm;
video;
audio;
grafik;
elektron kitob;
dasturiy mahsulot
kabi raqamli mahsulotlardan foydalanishda mualliflik huquqini hisobga olish o‘rgatiladi.
“Raqamli kontent eksperti”
Talabalarga turli kontentlar beriladi.
Ular:
“Foydalanish mumkin”
yoki
“Foydalanish shartlarini tekshirish kerak”
kategoriyalariga ajratadilar.
So‘ng qarorini asoslaydilar.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

To‘rtinchi pedagogik mexanizm — sun’iy intellektdan etik foydalanish

Sun’iy intellekt vositalari ta’lim va ilmiy faoliyatda katta imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga undan foydalanishda akademik halollik va mustaqil fikrlash masalalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabaga quyidagi tamoyil taklif etiladi:

AI — yordamchi, talaba esa muallif va mas’ul shaxs.

AI vositalaridan:

g‘oya izlash;

reja tuzish;

matnni tahrirlash;

tushunchalarni izohlash;

savollar ishlab chiqish

uchun foydalanish mumkin.

Biroq talaba yakuniy materialning:

mazmuni;

aniqligi;

manbalari;

ilmiyligi;

etik jihatlari

uchun o‘zi javobgar ekanligini anglashi zarur.

“AI etikasi” case-study

Talabaga quyidagi vaziyat beriladi:

Talaba kurs ishini to‘liq sun’iy intellekt yordamida yaratdi va uni hech qanday tahrirsiz o‘zining mustaqil ishi sifatida topshirdi.

Guruh quyidagi savollarni muhokama qiladi:

Muammo nimada?

AI’dan foydalanishning qaysi qismi maqbul?

Talabaning o‘z hissasi qayerda bo‘lishi kerak?

AI yordamidan foydalanish qanday ochiq ko‘rsatilishi mumkin?

Akademik halollik qanday ta’minlanadi?

Beshinchi pedagogik mexanizm — raqamli maxfiylik

Talabalarga shaxsiy ma’lumotlar bilan ishlashning etik jihatlari tushuntiriladi.

Masalan:

boshqa shaxsning fotosuratini ruxsatsiz tarqatish;

telefon raqamini ochiq joylashtirish;

shaxsiy yozishmalarni screenshot qilib tarqatish;

boshqa insonning ishini ruxsatsiz qayta nashr qilish.

“Ruxsat bormi?” metodi

Har bir vaziyat uchun talaba uch savol beradi:

Bu ma’lumot kimga tegishli?

Uni tarqatishga ruxsat bormi?

Uni tarqatishning oqibati qanday bo‘lishi mumkin?

Oltinchi pedagogik mexanizm — etik qaror qabul qilish

Talabalarga raqamli vaziyatlarda foydalanish uchun quyidagi algoritm taklif qilinadi:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

"6Q" algoritmi
1. Qanday ma'lumot?
Axborotning turini aniqlash.
2. Qaysi manba?
Manbani aniqlash.
3. Qonuniy jihati qanday?
Huquqiy cheklovlarni hisobga olish.
4. Qadriyatga mosmi?
Axloqiy jihatdan baholash.
5. Qanday oqibat?
Qarorning natijasini oldindan ko'rish.
6. Qanday qaror?
Mas'uliyatli qarorni tanlash.
Innovatsion metodlar
"Etik dilemma"
Talabalarga ikki xil qadriyat to'qnashadigan vaziyat beriladi.
Masalan:
Talaba guruhdoshining xatosini ko'rsatadigan shaxsiy yozishmani ko'rdi. U yozishmani guruh chatiga yuborib, muammoni tez hal qilishi mumkin, ammo bu shaxsiy ma'lumot hisoblanadi.
Talabalar vaziyatni etik jihatdan tahlil qiladilar.
"Muallif kim?"
Talabaga turli raqamli materiallar beriladi.
U:
muallifni;
manbani;
foydalanish shartlarini;
iqtibos zaruratini
aniqlaydi.
"AI bilanmi yoki o'zim?"
Talabalar topshiriqlarni uch guruhga ajratadilar:
Mustaqil bajarilishi kerak.
AI yordamidan foydalanish mumkin.
AI yordamidan foydalanish mumkin, ammo natijani tekshirish va foydalanishni ko'rsatish zarur.
Bu usul talabaning AI vositalaridan ongli foydalanish chegaralarini tushunishiga yordam beradi.
Pedagogik shart-sharoitlar
Raqamli etikani samarali shakllantirish uchun quyidagi shart-sharoitlarni yaratish maqsadga muvofiq:
1. Etik vaziyatlarni modellashtirish
Talabaga tayyor qoidalarni yodlatishdan ko'ra, muammoli vaziyat orqali qaror qabul qilishni o'rgatish.
2. Akademik halollik muhitini yaratish
Topshiriqlarni bajarishda manba ko'rsatish va mustaqil fikrlashni doimiy talab qilish.
3. Raqamli loyihalardan foydalanish

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Talabalarni o'zlari raqamli kontent yaratishga jalb etish va bunda mualliflik huquqi talablarini amalda qo'llash.

4. AI savodxonligini rivojlantirish

Talabaga AI vositalarining imkoniyatlari bilan bir qatorda cheklovlari va etik jihatlarini ham tushuntirish.

5. Refleksiv faoliyat

Talabaning har bir raqamli qarorini "Bu to'g'rimi?" emas, "Nima uchun bu qarorni tanladim va uning oqibati qanday?" savollari asosida tahlil qilishi.

Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish

Metodikani tajriba-sinovdan o'tkazish uch bosqichda amalga oshirilishi mumkin.

Aniqlovchi bosqich

Talabalarning dastlabki raqamli etik kompetensiyasi aniqlanadi.

Quyidagi ko'rsatkichlar baholanadi:

akademik halollik;
plagiatni aniqlash;
manba ko'rsatish;
mualliflik huquqini anglash;
shaxsiy ma'lumotlarga munosabat;
AI'dan foydalanish madaniyati;
etik qaror qabul qilish.

Shakllantiruvchi bosqich

Talabalar bilan:

etik dilemma;
case-study;
"Muallif kim?";
"AI bilanmi yoki o'zim?";
"Ruxsat bormi?";
"Manbani top";
"6Q" algoritmi;
refleksiv kundalik

asosida mashg'ulotlar tashkil etiladi.

Nazorat bosqichi

Talabalarning raqamli etik kompetensiyasi qayta baholanadi va dastlabki hamda yakuniy natijalar qiyoslanadi.

Baholash mezonlari

Past daraja

Talaba raqamli etika tushunchalarini umumiy darajada biladi, biroq plagiat, mualliflik huquqi va AI'dan foydalanish bilan bog'liq murakkab vaziyatlarda mustaqil etik qaror qabul qilishda qiynaladi.

O'rta daraja

Talaba asosiy etik me'yorlarni biladi, manba ko'rsatadi, plagiatning ayrim shakllarini aniqlaydi va raqamli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila oladi, biroq murakkab vaziyatlarda qo'shimcha yo'riqnomaga ehtiyoj sezadi.

Yuqori daraja

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Talaba raqamli faoliyatning etik oqibatlarini mustaqil baholaydi, akademik halollik talablariga rioya qiladi, mualliflik huquqini hurmat qiladi, AI vositalaridan mas'uliyatli foydalanadi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qiladi va o'z qarorlarini dalillar asosida izohlay oladi.

Ilmiy yangilik

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilarda ifodalanadi:

Oliy ta'lim talabalarida raqamli etikaning qadriyatli-motivatsion, kognitiv, me'yoriy, amaliy-xulqiy va refleksiv komponentlari tizimlashtiriladi.

"Anglash – Qadriyat – Me'yor – Tanlov – Mas'uliyat – Refleksiya" metodik modeli ishlab chiqiladi.

Akademik halollik, mualliflik huquqi, raqamli maxfiylik va sun'iy intellektdan foydalanish etikasi yagona pedagogik tizim asosida integratsiyalashadi.

Talabalarning raqamli etik kompetensiyasini baholashning bilim, me'yoriy, amaliy va refleksiv mezonlari aniqlashtiriladi.

Raqamli vaziyatlarda etik qaror qabul qilish uchun "6Q" — Qanday ma'lumot? Qaysi manba? Qonuniy jihati qanday? Qadriyatga mosmi? Qanday oqibat? Qanday qaror? algoritmi taklif etiladi.

Amaliy ahamiyati

Mazkur metodikadan:

oliy ta'lim muassasalarida;

akademik halollik bo'yicha mashg'ulotlarda;

raqamli pedagogika fanida;

ilmiy-tadqiqot metodologiyasida;

mustaqil ta'lim jarayonida;

talabalar bilan tarbiyaviy tadbirlarda

foydalanish mumkin.

Metodika asosida "Raqamli etika akademiyasi" nomli elektron modul yaratish mumkin.

Modul tarkibi:

Raqamli etika asoslari.

Akademik halollik.

Plagiat.

Iqtibos va manba.

Mualliflik huquqi.

Raqamli maxfiylik.

AI va akademik halollik.

Etik dilemma.

Raqamli vaziyatlar.

Refleksiv diagnostika.

Xulosa

Oliy ta'lim talabalarida raqamli etikani shakllantirish raqamli ta'lim muhitining barqaror va mas'uliyatli rivojlanishini ta'minlovchi muhim pedagogik omillardan biridir. Raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi talabalardan nafaqat texnologik bilim, balki axloqiy va akademik mas'uliyatni ham talab etmoqda.

Mazkur maqolada taklif etilgan "Anglash – Qadriyat – Me'yor – Tanlov – Mas'uliyat – Refleksiya" modeli talabaning raqamli vaziyatni tushunishidan boshlab, etik me'yorni aniqlash,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

mas'uliyatli qaror qabul qilish va o'z faoliyatini refleksiv baholashgacha bo'lgan jarayonni izchil tashkil etishga imkon beradi.

Akademik halollik, plagiat, mualliflik huquqi, raqamli maxfiylik va sun'iy intellektdan etik foydalanish masalalarini yagona metodik tizimda o'rganish talabalarning raqamli muhitdagi mas'uliyatini kuchaytiradi.

Ayniqsa, "Manbani top", "Muallif kim?", "Ruxsat bormi?", "AI bilanmi yoki o'zim?" va "Etik dilemma" kabi metodlar talabalarni tayyor qoidalarni yodlashdan ko'ra, real raqamli vaziyatlarda mustaqil etik qaror qabul qilishga yo'naltiradi.

Shunday qilib, raqamli etikani bilim → qadriyat → me'yor → tanlov → mas'uliyat → refleksiya tamoyili asosida shakllantirish oliy ta'lim talabalarining akademik halolligi, raqamli madaniyati va mas'uliyatli texnologik xulq-atvorini rivojlantirish uchun samarali pedagogik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Council of Europe. Digital Citizenship Education Handbook. Strasbourg: Council of Europe.
2. European Commission. The Digital Competence Framework for Citizens: DigComp 2.2. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.
3. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO.
4. UNESCO. Media and Information Literacy: Curriculum for Teachers. Paris: UNESCO.
5. Ribble M. Digital Citizenship in Schools: Nine Elements All Students Should Know. ISTE.
6. Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. Polity Press.
7. Floridi L. The Ethics of Information. Oxford University Press.
8. Hobbs R. Digital and Media Literacy: A Plan of Action. Aspen Institute.
9. OECD. Digital Education Outlook. OECD Publishing.
10. European Commission. Ethical Guidelines on the Use of Artificial Intelligence and Data in Teaching and Learning for Educators. European Commission.
11. Bu 3 ta maqola endi bir-birini mantiqan to'ldiradi, lekin obyekt va predmeti bo'yicha takrorlanmaydi: 1) raqamli fuqarolik → 2) raqamli kommunikativ xulq-atvor → 3) raqamli etika.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.